

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 5 • sayı/issue: 2 •(Aralık/December 2022): 443-457

İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam'ın Batılılaşma Anlayışı

*The Westernization Approach of Islamist Intellectual Ömer
Ferit Kam*

Ramazan BULUT

Dr., Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı
Asst. Prof., University of Uşak Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Sciences
(Sociology of Religion)

Uşak/Türkiye

 bulut.ramazan@usak.edu.tr orcid.org/0000-0003-2457-2444

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29.07.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 02.12.2022

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2022

Atıf/Cite as: Bulut, Ramazan. "İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam'ın Batılılaşma Anlayışı".
Kocatepe İslami İlimler Dergisi 5/2 (Aralık 2022): 443-457.
<https://doi.org/10.52637/kiid.1150676>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği
teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>•
kiid@aku.edu.tr

© Ramazan BULUT | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0
(CC BY-NC) International License

İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam'ın Batılılaşma Anlayışı

Öz

Öncelikle Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında askeri alandaki aldığı yenilgilerle belirginleşen geri kalmışlığı, daha sonra siyasi, hukuki, sosyal, eğitim ve teknik gibi alanları da kapsayacak şekilde devleti bütünüyle bir modernleşme sürecine yöneltmiştir. Modernleşmede örnek alınan Avrupa'da 19. yüzyılda egemen düşünce paradigması olarak pozitivizm Osmanlı modernleştiricilerini etkilemiştir. Tanzimat sonrası gerçekleşen modernleşme ve yanlış Batılılaşmaya yönelik itiraz ve eleştiriler II. Meşrutiyet dönemi aydınlarını yeniden bir muhasebe yapmaya itmiştir. Söz konusu dönemde güçlenen İslamcılık akımının yeniden İslamileşme paradigması aynı zamanda yeni bir modernleşme anlayışının da ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türk toplumunda modernleşmenin nasıl ve ne kadar gerçekleşeceği meselesi doğal olarak farklı modernleşme modellerini de beraberinde getirmiştir. Osmanlı modernleşmesinde önemli bir dönüm noktası kabul edilen II. Meşrutiyet sonrasında belirgin hale gelen Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının her biri kendine özgü bir modernleşme anlayışına ve iddiasına sahiptir. Dönemin İslamcılık düşüncesinin yayın organı olan *Sırât-ı müstakîm/Sebilürreşâd* dergisinde İslam ve Batılılaşma tartışmaları hakikatte "nasıl ve ne kadar modernleşelim" sorusu etrafında toparlanmaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminin aydınlarından ve *Sebilürreşâd* dergisinin yazarlarından olan Ömer Ferit Kam'ın Avrupa'yı doğrudan gözlemlemek ve izlenimlerini derginin okuyucularına aktarmak amacıyla çıktığı Avrupa seyahati, günümüze kadar uzanan Batılılaşma tartışmalarına katkı sağlamaktadır. Doğu kültürüne vakıf olmasına rağmen yazarın bu gezi öncesi Avrupa ile teması yalnızca Batı düşüncesinin eserleri vasıtasıyla olmuştur. 1913 yılında yaptığı seyahat sırasındaki gözlemlerini 8 seri mektup halinde *Sebilürreşâd* dergisinde yayımlayan Kam'ın söz konusu gezi yazıları Batılılaşma görüşlerini ortaya koymaktadır. Makalede İslamcı aydın Ömer Ferit Kam'ın Avrupa seyahati ile doğrudan gözlemlediği Avrupa'da kalkınma sebepleri, Osmanlı Devleti'nin nasıl modernleşeceği ve bunların din ile ilişkisi konularındaki görüşleri çerçevesinde Batılılaşma anlayışı analiz edilmiştir. İslam kültürüne derin bir vukufiyeti ile bilinen Kam Avrupa modernleşmesinde üretim, teknik, bilimsel ilerleme, eğitim ve imaret konularına dikkat çekmektedir. Milli kimliğin muhafaza edilerek teknik bir modernleşme ile ilerlemenin sağlanacağını iddia eden yazar, Cumhuriyet döneminde de sıkça çeşitli tartışmalarla alevlenmiş olan yanlış Batılılaşma anlayışını eleştirmektedir. Yazar, bununla birlikte Avrupa'da imaret, eğitim ve kültüre verilen önemden övgüyle bahsetmektedir. Kam, Avrupa medeniyetinin temellerinin tarım, üretim ve eğitime dayandığını; bizde ise Tanzimat'tan itibaren Avrupa'nın kültür kurumlarının model alındığını, önceliğin ve doğru modernleşme reformlarının tarım, üretim ve teknik alanlarda olması gerektiğini vurgulamaktadır. Batının teknik anlamda gelişmişliğini yerinde gözlemleyen Kam'ın Osmanlı toplumunun terakki edebilmesinin reçetelerini de yazdığı mektuplarda görmek mümkündür. Öncelikle Avrupa medeniyetinin terakkisini bir bütün olarak değerlendiren yazar, üretimde öncelikle tarımın geliştirilmesini tavsiye etmektedir. Batı toplumunun kültürel kurumlarının örnek alınması buna karşılık zirai ve teknik gelişmişliğinin ve çalışma disiplinlerinin alınmamasını "kel başa şimşir kaşık" benzetmesiyle anlatmaktadır. Medeniyetten uzaklaşmanın Müslümanları helak uçurumuna ve yok olmaya yaklaştırdığını iddia eden Kam, tek çıkar yolun ilerlemiş milletlerin yolunu takiple mümkün olduğunu söyler. Ferit Kam'ın modernleşme anlayışı Batı'nın çalışma, gayret, disiplin ve düzen gibi modern hayatın gerekli kıldığı çalışma ahlakının yeniden kazanılması merkezinde çerçevelenmektedir. Ferit Kam'ın modernleşme düşüncesinin mensubu olduğu İslamcılık düşüncesinin paralelinde geliştiği ve hatta onlara göre daha ılımlı Batı algısı ve anlayışına sahip olduğu söylenebilir. Türk toplumunda terakkinin İslami temellere riayet ederek yeniden canlanabileceği düşüncesini savunan yazar, öncelikli görevin devlete düştüğünü; teknik ve kültürel alanda dengeli bir yenileşmenin terakkiyi sağlayacağını ifade etmektedir. Ferit Kam'da mutlak reddiyecilik veya kökten kabul anlayışının dışında seçici, titiz ve rasyonel şekilde Batı'nın değerlendirilmesi ve örnek alınması görüşü hâkimdir.

Anahtar Kelimeler: Ömer Ferit Kam, Türk Modernleşmesi, İslamcılık, Batılılaşma Anlayışı, Sebilürreşâd.

The Westernization Approach of Islamist Intellectual Ömer Ferit Kam

Abstract

The backwardness period of the Ottoman State, which started first with defeats in the military field against European countries, forced the state to a total innovation and modernization effort, including the political, legal, social, educational and technical fields over time. The positivist thought that prevailed in the 19th century in Europe, taken as a model in modernization, influenced the Ottoman intellectuals and reformers. It can be said that the objections and reactions to modernization and extreme westernization following "the Tanzimat" period promoted the intellectuals of 2nd Constitutional Period to review. It is seen that the improving Islamism thought in this period allowed the re-Islamization paradigm and a new modernization approach to be presented. The problem of how, how much and to what extent modernization will take place in the state and society also brought along different modernization approaches. Each of the westernism, Islamism and Turkism movements, which became apparent after the Second Constitutional Monarchy, which was considered as an important milestone in Ottoman modernization, has a unique approach and claim of modernization. The discussions on Islam and westernization are actually centered on the question of "how should we modernize and how much modernization should we allow?" in the *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd* journal, which was the media outlet of the Islamist thought of the period. A trip to Europe by Ömer Ferit Kam, who was one of the intellectuals of the transition period from the Ottoman Empire to the Turkish Republic and one of the writers of The *Sebîlürreşâd* journal, in order to directly observe the Europe and report his impressions to the readers, contributes to the discussions on westernization until today. The author's contact with Europe before this trip was only through the works of Western thought despite his knowledge of Eastern culture. The travel writings of Kam, who published his observations during his trip in 1913 in 8 series of letters in the *Sebîlürreşâd* journal, present his views on westernization. Development reasons of Europe, which Islamist intellectual Ömer Ferit Kam directly observed during his trip to Europe, how the Ottoman would modernize and his westernization approach within the framework of his views on their relation with the religion were analyzed in the article. Kam known with his much experience in Islamic culture attracts attention on the issues of production, technique, scientific progress, education and hospice. The author, who claims that technical modernization can be achieved by preserving national identity, criticizes the wrong westernization approach, which was frequently flared up with various discussions during the Republican period. However, the author praises the importance given to hospice, education and culture in Europe. Kam emphasizes that the fundamentals of European civilization are based on agriculture, production and education and the cultural institutions of Europe are modeled as of the Tanzimat period and the priority and correct modernization reforms should be in agriculture, production and technical fields. It is possible to see the formulas of Kam, who observed the technical development of the West onsite, in the letters he wrote for the progress of the Ottoman society. First of all, the author, who evaluates the progress of European civilization as a whole, recommends the development of production, primarily agriculture. He expresses the fact that cultural institutions of Western society is taken as an example but not their agricultural and technical development and working disciplines with the analogy of "a square peg in a round hole". Kam, who claims that moving away from civilization brings Muslims closer to the abyss of destruction and extinction, says that the only way out is to follow the way of the developed countries. Ferit Kam's modernization approach is framed in the center of regaining the working ethic of the West, such as work, effort, discipline and order, which modern life necessitates. It can be said that Ferit Kam's modernization thought developed in parallel with the idea of Islamism, to which he is connected, and even he has a more moderate Western perception and approach than the Islamists. The author, who argues the idea that progress in Turkish society can be revived by complying with Islamic foundations, states that the primary duty falls to the state, and a balanced innovation in the technical and cultural fields will ensure the progress. Apart from an approach of absolute rejectionism or radical acceptance, the view of selective, meticulous and rational evaluation and modeling of the West is dominant in Ferit Kam's philosophy.

Keywords: Ömer Ferit Kam, Turkish Modernization, Islamism, Westernization Approach, Sebîlürreşâd.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında ilk önce askeri alanda aldığı yenilgilerle başlayan geri kalma süreci, zaman içinde siyasi, hukuki, sosyal, eğitim ve teknik alanlarını da içine alarak devleti topyekûn bir yenileşme ve modernleşme çabasına zorlamıştır. Avrupa'nın seviyesine erişmek amacıyla gerçekleştirilen siyasi, kültürel ve toplumsal düzenlemeler Batılılaşma sürecini ortaya çıkarmıştır.¹ Yenileşmede model alınan Avrupa'da 19. yüzyılda hakim paradigma olan pozitivist düşünce Osmanlı aydını ve modernleştiricilerini etkilemiştir.² Tanzimat sonrası Batılılaşmayı jakoben, taklitçi, dini değerleri yozlaştırıcı şekilde nitelendirmeler bir Batılılaşma eleştirisini de gündeme getirmiştir.³ Tanzimat sonrası modernleşme ve aşırı Batılılaşmaya karşı yöneltilen itiraz ve tepkilerin II. Meşrutiyet dönemi aydınlarını bir muhasebe yapmaya ittiği söylenebilir. Bu dönemde güçlenen İslamcılık düşüncesi beraberinde yeni bir modernleşme anlayışı da getirmiştir. Dolayısıyla Tanzimat sonrası dini kültürel benliği zayıflattığı gerekçesiyle Batılılaşmaya gösterilen tepkilerin İslamcılığın doğuşunda etkili olduğu söylenebilir.⁴

Batılılaşmanın nasıl, ne kadar ve nereye kadar devlet ve toplumda gerçekleşeceği problemi aynı zamanda farklı modernleşme yaklaşımlarını da beraberinde getirmiştir. Bununla ilişkili olarak esasta ise Batı'nın niteliği ve Osmanlı/Türk toplumuna etkisinin ne olduğu öne çıkmaktadır.⁵ Devletin ve toplumun içinde bulunduğu durumun aşılması amacıyla ortaya çıkan Osmanlılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük fikir akımları birbirine alternatif modernleşme projelerine⁶ ve Avrupa algılarına sahiptir.

Zaman olarak kısa sürmekle birlikte çeşitli tartışmaların daha özgürce yapıldığı II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nin uzun süren modernleşmesinin bütün sorunlarına çözüm arayışlarının yoğunlaştığı⁷ ve siyasi, toplumsal ve kültürel gelişmelerle adeta Cumhuriyet'e hazırlık oluşturan bir dönemdir. II. Meşrutiyet döneminde İslamcı *Sırât-ı müstakîm*, Türkçü *İslam Mecmuası* ve Batıcı *İçtihat* dergisi gibi öne çıkan yayınlarla Batılılaşmanın fikri yönüne dönük tartışmaların sistemli ve kapsamlı hale getirildiği⁸ görülmektedir. Önceki dönemlere göre matbuatın daha serbest yayın yapabildiği II. Meşrutiyet evresi, Avrupa'nın nasıl kalkındığı ve Osmanlı'nın nasıl kalkınabileceğine dair analizlerin yapılabilmesine ve çözüm yollarının daha özgürce ele alınabilmesine imkân tanımıştır.

Sırât-ı müstakîm/Sebülürreşâd dergisi yazar kadrosu içinde yer alan Ömer Ferit Kam, dönemin entelektüel ve aydın kimliği ile tanınan bir şahsiyettir. Mehmet Akif'in aracılığıyla tanıdığı Ferit Kam hakkında Mısırlı Abbas Halim Paşa, "Böyle bir zatın Batı'yı tanımaması bir eksikliklerdir." diyerek, Kam'ı "gezip dolaşmak üzere Avrupa'ya göndermiştir."⁹ Meşrutiyet döneminin öne çıkan İslamcı aydınlarından olan Ferit Kam, 1913 yılında gerçekleştirdiği Avrupa gezisinin gözlemlerini haftalık mektuplar halinde *Sebülürreşâd* dergisinde yayımlamıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreği içinde Doğu-Batı farklılaşması, Avrupalılaşma, geri kalmışlık ve Müslüman toplumların terakki anlayışları gibi temel tartışma konularının yer aldığı yazıları *Avrupa Mektupları*¹⁰ adıyla kitaplaştırılmıştır. Yazarın Batı toplumunu

¹ Ramazan Uçar, "Abdullah Cevdet'in Batı Medeniyeti ve Batılılaşma Anlayışı", *Toplum Bilimleri Dergisi* 5/10 (Temmuz Aralık 2011), 8.

² Kenan Özkan, "Türk Modernleşmesinde Pozitivizmin Bilim Algısı", *Belgi*, 7/1 (2014), 932-934.

³ Kemaleddin Taş, "Tanzimat ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2002), 90-92.

⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 91-92.

⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: YKY, 2008), 415.

⁶ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, (Konya: Çizgi Kitapevi, 1996), 358-359.

⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 429.

⁸ M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 5/148.

⁹ Ağâh Sırrı Levend, *Profesör Ferit Kam Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1946), 43.

¹⁰ bk. Ferit Kam, *Avrupa Mektupları*, haz. Nergiz Yılmaz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000), Ferit Kam, *Avrupa Mektupları*, haz. Suat Ak (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021).

doğrudan gözlemlerini içeren mektuplar, İslam toplumlarının niçin geri kaldığı sorusunun cevaplarını ve tartışmanın farklı yönlerini ortaya koymaktadır.

Bu makalede İslamcı aydın Ömer Ferit Kam'ın Avrupa seyahati ile doğrudan gözlemlediği Avrupa'da kalkınma sebepleri, Osmanlı Devleti'nin nasıl kalkınabileceği ve bunların din ilişkisi konularındaki görüşleri çerçevesinde Batılılaşma anlayışı analiz edilmiştir.

1. ÖMER FERİT KAM'IN HAYATI VE ESERLERİ

II. Meşrutiyet dönemi düşünce dünyasının İslamcılık kanadının önde gelen isimlerinden kabul edilen¹¹ Ömer Ferit Kam; edebiyat, din ve felsefe sahalarında derin birikime sahip döneminin en seçkin isimlerindedir.¹² Ferit Kam, 1864 yılında İstanbul Beylerbeyi'nde doğmuştur. İlköğrenimini Beylerbeyi rüştiyesinde ve özel dersler alarak tamamlayarak babasının kendisi gibi doktor olmasını istediği için önce Mekteb-i Tıbbiye'ye girmiş ancak mizaç yapısı buna uygun olmadığından devam etmemiştir. Daha sonra girdiği Mekteb-i Hukuk'tan da babasının vefatı sonrası ayrılmak zorunda kalmıştır. Yarım kalan eğitimini Arapça, Farsça ve Fransızca derslerini özel hocalardan alarak tamamlamıştır. Okuma ve öğrenmeye olan düşkünlüğü onun bütün hayatı boyunca devam eden bir karakteri haline gelmiştir.

Memuriyet hayatına 1887 yılında Hariciye Nezareti tercüme odasında mülazım olarak başlamış, kısa bir süre sonra da Beylerbeyi rüştiyesinde Fransızca öğretmenliğine atanmıştır. Farklı kademelerde yaptığı devlet memurluğundan sonra 1914 yılında İstanbul Darülfünun Türk Edebiyatı öğretmenliğine, 1917'de Süleymaniye Medresesi Felsefe-i Umumiye Tarihi müderrisliğine, hemen ardından da Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine atanmıştır. Milli Mücadele sonrasında kısa bir süre açıkta kalan Ferit Kam, 1924'te atandığı Dârülfünun İran Edebiyatı müderrisliğine 1933 yılında yapılan Üniversite reformuna kadar devam etmiş, 1943 yılında Milli Eğitim Bakanlığının teklifi ile başladığı Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde İran edebiyatı ders görevini sürdürürken 1944 yılında vefat etmiştir.¹³ Arapça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi bilen Kam, Eski Türk edebiyatı, Arap ve Fars Edebiyatı, Genel Felsefe, Tasavvuf, İslam Felsefesi ve Kelam ile çok yakından ilgilenmiştir.¹⁴ Çocukluğundan itibaren devam eden cami dersleri ile İslami ilimlere, öte yandan Batının felsefe sistemleri ve metodolojisine dair geniş bir bilgi birikimi olan Kam'ın¹⁵ eserlerinde Doğu-Batı karşılaştırması belirgindir.¹⁶

2. ÖMER FERİT KAM'IN AVRUPA GÖZLEMLERİ ÇERÇEVESİNDE BATILILAŞMA GÖRÜŞLERİ

2.1. İslamcılık, Sebülürreşâd Dergisi ve Ömer Ferit Kam'ın Avrupa Seyahati

II. Meşrutiyet, Tanzimat'tan itibaren başlayan Batılılaşma ve modernleşme girişimlerinin değerlendirildiği ve farklı siyasi, ideolojik ve toplumsal tartışmaların yapıldığı bir dönemdir. Türk modernleşmesinin Osmanlı ayağındaki temel meselesini devletin çöküşten kurtarılıp yeniden nasıl ayağa kaldırılacağı düşüncesi oluşturmaktadır. Yenileşmenin gerekliliği artık dönemin bütün fikir akımlarının ortak kabulüdür.¹⁷ Dolayısıyla II. Meşrutiyet dönemi bütün fikir akımlarının temel meselesinin nasıl bir modernleşme sorusu ve tasavvuru etrafında şekillendiği söylenebilir.

¹¹ Süleyman Hayri Bolay, "Ömer Ferit Kam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 24/272.

¹² Levend, *Profesör Ferit Kam Hayatı ve Eserleri*, 10-21.

¹³ Levend, *Profesör Ferit Kam Hayatı ve Eserleri*, 18-19. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 16-17. Bolay, "Ömer Ferit Kam", 271.

¹⁴ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II*, 16.

¹⁵ Süleyman Hayri Bolay, *Ferit Kam*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 9.

¹⁶ Semih Ceyhan, "Mahfil Dergi'sinden: Misak Ayeti Bağlamında Ömer Ferit Kam'ın Leibniz Monadolojisi Algısı", *sabahulkesi.com* (Erişim, 1 Haziran 2022).

¹⁷ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, haz. Mustafa Özsarı (Ankara: Ötüken Yayınları, 2014), 15.

Siyasal bir ideoloji olarak İslamcılığın doğuşu II. Meşrutiyetten yaklaşık 40 yıl kadar öncesine dayanmakla¹⁸ birlikte, İslamcılığın sistematik bir fikir hareketine dönüşmesi II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir.¹⁹ Çökmekte olan devletin nasıl ayakta kalabileceği düşüncesi etrafında gelişen fikir akımlarından olan İslamcılık düşüncesinin en köklü meselesini Batılılaşmak oluşturmaktadır.²⁰ Yine bu mesele ile ilişkili olarak İslamcılar, İslam dünyasının geri kalma sebepleri (inhibit), nasıl kalkınacağı (terakki) ve birleşebileceği (ittihad-ı İslam) konularının çözümlenmesini hedeflemişlerdir.²¹ İslamcılara göre toplumun ve devletin yeniden ayağa kalkması ve kalkınması yeniden İslam'a dönüşle mümkündür. İslamcılara yön veren *tecdid*, *ıslah* ve *ihya* kavramlarının öne çıkması²² aynı anlam çerçevesine işaret etmektedir. Burada önemli bir farklılık arz eden durum ise yeni bir anlayışla dine dönüş ve buradan hareketle toplumsal, ekonomik ve teknik bir yenileşmenin Müslüman kalarak gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Devletin ve Avrupa'ya karşı direncinin güçlendirilmesi adına yapılması gereken yenilikler hem zaruret hem de Avrupa medeniyetine ait unsurlar, kaynağını zaten İslam dünyasından aldıkları dolayısıyla bize ait oldukları için taklit edilebilir çerçevesinde ele alınmıştır.²³ Bu dönemde teknik ile kültürün ayrı olduğu iddiasıyla Batı'nın teknolojisini alıp, kültür ve değerlerin milli unsurlarının muhafaza edilmesi²⁴ iddiası hâkim yaklaşımdır.

Dönemin İslamcıları kendi içinde farklı fikri eğilimlere sahip olmakla birlikte onların ortak meselelerini İslam dünyasının geri kalma sebepleri, nasıl terakki edeceği, Avrupa'nın kalkınmasının arkasındaki sebepleri, Avrupa'dan nelerin alınıp alınmayacağı ve İslam'ın nasıl bir siyasi, hukuki, ekonomik ve sosyal sistem öngördüğü konuları²⁵ oluşturmaktadır. Dönemin İslamcıları hem düşman hem de taklit yeri olarak gördükleri Batı hakkında eklektik ve gerilimli bir düşünceye sahiptir. İslamcıların Batı algılarının diğerlerine göre daha karmaşık yaklaşımlar ve kendi içinde derin tartışmalar içerdiği bilinmektedir.²⁶

Osmanlı Türk modernleşmesinde Batılılaşma meselesinin nasıl çözümleneceğine ilişkin ana iki zıt yaklaşımın olduğu görülmektedir. Toplumun dinî ve geleneksel bütün unsurlarını gözden çıkarma pahasına gülü ile diken ile Batılılaşmayı savunan *İçtihat* dergisi ile Müslüman kalarak Batılılaşmayı benimseyen *Sebilürreşâd* dergisi çevresinin iki karşıt yapıyı oluşturduğu söylenebilir.²⁷ Oryantalist düşüncenin ileri sürdüğü ve bazı aşırı Batılılaşmacı Osmanlı aydınlarının da savunduğu "İslam terakkiye manidir" söylemi dönemin İslamcı aydınlarının karşı çıktıkları ve buna karşı tezler geliştirdikleri en temel meselelerdendir.²⁸

İslamcılara göre geçmişte nasıl başarılı olunmuşsa, 20. yüzyılın sorunlarına da çözüm bulacak kaynağa sahip olduğundan hareketle İslamcı bir Rönesans fikri güçlüdür.²⁹ Avrupa, kalkınmayı ve ilerlemeyi Müslümanlara ait ilke, değer ve birikimi kendi aklı

¹⁸ Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011), 36-37.

¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, (İstanbul: Baha Matbaası, 1962), 268-269.

²⁰ Kenan Çağan, "Son Dönem Osmanlı Siyasetinde İslamcılık ve Batılılaşma", *Tezkire*, 45, (Ekim/Aralık 2006), 49.

²¹ Adem Efe, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcılar ve Modernleşme (1908'den 1924'e)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 98.

²² Efe, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcılar ve Modernleşme (1908'den 1924'e)*, 100-104.

²³ İsmail Kara, "İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi Hem Batılılaşım Hem De Müslüman Kalalım" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Cumhuriyet'in Birikimi*, ed.Tamim Bora-Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009) 237-238.

²⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 14. Efe, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcılar ve Modernleşme (1908'den 1924'e)*, 111-112. Mehmet Akif Ersoy'un Batının ilmi ve teknik üstünlüğünü kabul etmek gerektiğini şu şiirinde vurgulamaktadır: "Alınız ilmini garbın alınız sanatını/ Veriniz hem de mesainize son süratini/ Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsınız/ Çünkü milliyeti yok sanatın, ilmin yalnız."

²⁵ Azmi Özcan, "İslamcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/62-65.

²⁶ bk. Kara, "İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi: Hem Avrupalılaşım Hem Müslüman Kalalım" 1/234-264.

²⁷ İsmail Kara, "İslam ve Pozitivizm", *Bilgi, Bilim ve İslam (I-II)*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 176.

²⁸ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, 14.

²⁹ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, 269.

melekelerini kullanarak sağlamıştır. Batıdan alınanlar taklit değil, bize ait unsurların geri elde edilmesidir.³⁰ Bu meşrulaştırma yaklaşımı İslamcıların Batılılaşma anlayışında belirleyici bir etkiye sahiptir.

Osmanlı Batılılaşma tarihinde Avrupa'yı doğrudan tanımak amacıyla yapılan seyahatler ile bunların yazılı hale getirildiği seyahatnamelerin önemli bir yeri vardır. Osmanlı aydınının Avrupa'yı doğrudan gözlemlemek ve tanımak amacıyla 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya bir seyahat kervanı oluşturdukları görülmektedir.³¹ İslamcılığın en önde gelen yayın organı olan *Sebülürreşâd* dergisi de Avrupa'nın ilerlemesinin sebeplerini öğrenmek ve Batı medeniyetinin örnek alınabilecek yönlerini tespit etmek amacıyla dil bilen kişileri Avrupa'ya göndermeyi düşünmüştür.³² II. Meşrutiyet dönemi İslamcılık akımının sözcüsü konumundaki yayın organı *Sebülürreşâd* dergisi, Avrupa'daki terakkinin arkasında nelerin olduğu ve bilim, sanat ve ticaret alanlarında gelişmek amacıyla Avrupa'dan nelerin alınabileceğinin incelenmesi gibi hususları yerinde gözlemlemek üzere Batı'ya eğitimli insan göndermeyi planlamıştır. Dergi söz konusu yayın politikasını açıkladığı ve Ferit Kam'ın Avrupa seyahatine gönderildiğini haber verdiği yazısında şu bilgileri vermektedir:

“Fakat garbî nasıl görmeli, terakkiyât-ı garbiyyeyi hangi nazarla tettebbu', Avrupa'nın ne gibi şeylerini taklid etmelidir? Avrupa'nın, bi'n-nisbe az bir müddet zarfında, hayret-bahş bir sür'at-i berkıyye ile tekâmül ve terakkîsi şüphe yok ki derin ve esâslı tahavvülât-ı fikriyye neticesindedir. (...)Bir taraftan kâbûs-ı cehlîni kesif ve ezici sıkleti altında inleyen, diğer taraftan atâlet ve sefâletin hûnîn dişleri arasında didiklenen bedbaht yurdumuzun yoksulluklarını, müteverrim kitlemizin bir nefha-i zindeğye olan ihtiyâcâtını düşündüğümüz için bu def'a da bütçemize nisbeten pek büyük bir fedâkarlık ihtiyârıyla Avrupa'ya mütefekkir bir âlim göndermeye karar verdik ve bu mühim vazîfeyi gazetemiz heyet-i tahrîriyyesinden fâzıl-ı muhterem Ferid Beyefendi'ye tevdi' ettik.”³³

19 Haziran 1913 tarihinde İstanbul'dan deniz yolu ile Avrupa seyahatine çıkan Kam'ın *Sebülürreşâd* dergisinde *Avrupa Muhabir-i Mahsusu* sıfatıyla ilki “*İstanbul-Marsilya*”³⁴ sonuncusu ise “*Avrupa'ya Aid Sözlerden*”³⁵ başlığı altında sekiz mektubu yayımlanmıştır. Yazar, Fransa, İsviçre ve Almanya'nın çeşitli şehirlerini gezerek, burada gördüklerini ve izlenimlerini, Osmanlı şehir ve toplumu ile mukayeseli biçimde aktarmıştır. Ferit Kam başka ülkelere seyahat etmenin, oralarda olup biten gelişmeleri inceleme ve öğrenmenin ilimlerin en faydalısı olduğunu³⁶ vurgularken, Müslüman toplumların kalkınmasının da aralarındaki sıcak ilişkilerin inşasıyla mümkün olacağını ifade etmektedir.

2.2. Ferit Kam'a Göre Avrupa'da Terakkinin Temeli: İktisadi Kalkınma

Ferit Kam, mektuplarında Avrupa'nın kalkınmasını doğrudan gözlemlerinden elde ettiği bilgi ve izlenimlerle açıklamaktadır. Dolayısıyla derin teorik izahattan ziyade gözlemlerine dayalı yaptığı değerlendirmelerin sosyolojik bir okuma olduğu söylenebilir. Gezi mektuplarında Avrupa'daki gündelik hayatta çalışma, üretim, düzen ve hıza güçlü bir vurgunun arkasında Avrupa'nın teknik kalkınmasının göz alıcı etkisi açıktır. Bunun yanında ekonomik gelişmişliği Avrupa'nın tarihsel, siyasi, dinî ve kültürel temelleri ile ilişkilendirmemiş, üretim ve düzen üzerinden bir temellendirme yapmıştır.

Dönemin devlet politikasında bir bakıma şartların mecburiyeti ile görülen Almanya yakınlaşmasının etkileri yazarın mektuplarında görülmektedir. Batılılaşmada yeni model

³⁰ Kara, “İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi: Hem Batılılaşım Hem de Müslüman Kalalım” 1/238.

³¹ Baki Asiltürk, *Türk Edebiyatında Avrupa Seyahatleri (1839-1923)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 435.

³² Adem Efe, “Sebülürreşâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/252. “Sebülürreşâd'ın Azîm ve Mühim Bir Teşebbüsü: Avrupa'da Tettebbuât, Avrupa Ulemâ ve Felâsıfesiyle Te'sîs-i Muârefe” *Sebülürreşâd*, 10/252, (27 Haziran 1329), 286-287.

³³ bk. “Sebülürreşâd'ın Azîm ve Mühim Bir Teşebbüsü: Avrupa'da Tettebbuât, Avrupa Ulemâ ve Felâsıfesiyle Te'sîs-i Muârefe” *Sebülürreşâd*, 10/252, (27 Haziran 1329), 287.

³⁴ Ferit Kam, “İstanbul-Marsilya”, *Sebülürreşâd*, 10/254, (11 Temmuz 1329).

³⁵ Ferit Kam, “Avrupa'ya Aid Sözlerden”, *Sebülürreşâd*, 11/277, (19 Kânûnievvel 1329).

³⁶ Ferit Kam, “Hakikati Görelim”, *Sebülürreşâd*, 17/427-428, (10 Temmuz 1335), 91.

arayışında Almanya'nın öne çıkartılmasında,³⁷ politik sebepler kadar Almanların iş ahlakına verdiği önem de etkilidir. Almanya'nın diğer Avrupa devletlerinden daha geç bir zamanda birliğini hızla tamamlayarak toplumsal, kültürel ve endüstriyel kalkınmayı gerçekleştirmesi Osmanlı aydınlarını etkilediği söylenebilir. Otelde karşılaştığı İngilizlere yönelik olumsuz ifadeler³⁸ kullanması yazarın dönemin siyasi ikliminden etkilendiğini göstermektedir. Aynı şekilde Kam, Avrupa seyahatinde Almanya'yı diğer Avrupa ülkelerinden ayrı ve üstün gördüğünü ifade eder.

"İnsan Alman toprağına ayak basar basmaz bir başka hal hissediyor. Hakikaten o toprakta başka bir feyiz var. Kulaklarımız sıyt-ı terakkiyatıyla dolduğu için ben bu hissin kulak dolgunluğundan münba'is bir hiss-i kazib olduğuna hükmetmek istedim. (...) hal böyle olmakla beraber benim sırf hissi olan tahminim Berlin'de gördüğüm şeylerle teeyyüd etti."³⁹

Avrupa'nın kalkınmasının temelleri üzerine derinlemesine ve analitik çözümlere pek yer vermeyen Kam, çalışma ahlakı ve disiplin konularını dinle ilişkilendirmez. Övgüyle bahsettiği Almanya'nın diğer Avrupa ülkelerinden neden daha disiplinli olduğunu temellendirmeyen Kam, yine de medeniyette örnek ülkenin Almanya olduğunu ifade eder. Burada Avrupa'nın genel ahlak anlayışının birbirine benzer olduğunu, hissiyat ve maneviyatın yerini menfaat ve maddiyatın doldurduğunu dolayısıyla maneviyatsız ahlak anlayışına sahip olduğunu belirtir.

"Medeniyette kendileri için pişva arayanlar Almanların damen-i himmetine yapışmalıdırlar. Fakat kendilerine canlıca menfaatler göstermek suretiyle. Zira yirminci asırda hizmetin, himmetin şart-ı evveli menfaattir. (...) Avrupa'da hissi muamelatın adı kalmış, daha doğrusu adı bile kalmamış. (...) musahabet esnasında olunan dil-nüvazane sözler bile bir torba dolusu çürük ceviz gibi kuru lakırtıdan, boş lakırtıdan ibaret."⁴⁰

Tanzimat'tan itibaren başlayan resmî Osmanlı modernleşmesinde elçi, aydın ve edebiyatçıların yaptıkları gezilerde Avrupa'nın gelişmesinde buhar, matbuat ve hürriyetin belirgin etkisinden bahsedilmektedir.⁴¹ Paralel şekilde Avrupa medeniyetinin temelinde buhar ve elektrik kuvvetinin kullanılmasını gören Kam, üretim ve ulaşım çarkının bu sayede işlediğini vurgulamaktadır. Ulaşım araçlarının Avrupa'nın ilerlemesine sağladığı katkının önemini fark eden Kam'a göre bu araçlar olmaksızın memleketin ilerlemesi mümkün değildir.⁴² Zihniyet olarak diğer İslamcılar gibi Avrupa'ya uzak ve eleştirel bakan Kam, Batının teknik gelişmişliğine hayrandır.

"Hakikaten herifler dünyalarını cennet haline koymuşlar. Şu da nakıstır, yahud lazımdır dedirtecek bir şey bırakmamışlar."⁴³ "Bolonya ve Şanzelize caddelerinden avdet ettik. O bulvarlar hakikaten hiyaban-ı İrem."⁴⁴

Avrupa gözlemlerinden hareketle Kam, memleketin imarında ikinci mesele olarak "hazine-i servet" olan toprakların ziraatla ilerleyeceğini belirtmektedir. Burada köylünün kendi haline yenilik ve gelişme kaydetmesi mümkün olmadığı için birinci sorumluluğun devlete ait olduğunu savunur. Köylünün eğitilmesi ve ona merhametli yaklaşılması ile bir kalkınma motivasyonunun sağlanacağını düşünen Kam'ın Cumhuriyet dönemi modernleşme modellerine yakın görüşlere sahip olduğu görülür.⁴⁵

İktisadi kalkınma diğer kalkınmaların motorunu oluşturmaktadır. Avrupa şehirlerinde gördüğü gelişmişliğin temelini kırsala, köye ve tarıma verilen önemde gören Kam, Fransa'da

³⁷ Nursel Çakmak, "İki Berlin Hatırası Örneği Üzerinden Avrupa'dan Osmanlı'ya Rol Model Olarak Almanya" *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, (Temmuz 2020), 192-193.

³⁸ Ferit Kam, "Marsilya Paris", *Sebilürreşad*, 10/257, (1 Ağustos 1329), 372.

³⁹ Ferit Kam, "Avrupa Mektupları 5", *Sebilürreşad*, 11/262, (5 Eylül 1329), 23.

⁴⁰ Kam, "Avrupa Mektupları 5", 24.

⁴¹ Asiltürk, *Türk Edebiyatında Avrupa Seyahatleri (1839-1923)*, 437.

⁴² Ferit Kam, "Paris, Cenevre, Evian, Montreux, Lausanne", *Sebilürreşad*, 10/258, (8 Ağustos 1329), 391.

⁴³ Kam, "Paris, Cenevre, Evian, Montreux, Lausanne", 391.

⁴⁴ Kam, "Marsilya Paris", 373.

⁴⁵ Kam, "Paris, Cenevre, Evian, Montreux, Lausanne", 392.

gördüğü tarım arazileri ve köylerle Anadolu arasında bir karşılaştırma yapar. Deniz yolcuğu boyunca Ege ve Marmara sahil kenarlarının bakir bırakıldığını gözlemleyen Kam, oysa Avrupa'da her karış toprağın ekildiğini bu nedenle Anadolu'da tarımda büyük bir zihniyet değişiminin gerekliliğine inanmaktadır.

“Gerek adaya, gerek İstanbul'dan beri ta'kîb ettiğimiz sevâhilimize baktım. Hepsi cennet, hepsi menba'-ı sâmanı servet, kendi kendime: –Yâ Rabbi lutf-ı tevfiğin ne zaman bize refik olacak? Bu güzel sâhiller ne zamana kadar böyle ümrândan, insandan hâlî kalacak? Başka memleketlerde başka yerlerden toprak getirip mahsûl alıyorlar. Biz ise münbit, mahsûldâr yerlerimizi böyle hâlî bırakıyoruz. İhtimâl ki şu zavallı vâdîlerin çehre-i melâli senelerden beri saban yüzü görmemiş, sînesinde hüdâyî nâbit otlardan başka bir nebât büyütmemiştir.(...) Buralarda binâlar, fabrikalar yapılsa, ormanlar yetiştirilse, ekinler ekilse, acaba İstanbul'dan, İstanbul'un dillerde destan olan Boğaziçi'nden aşağı mı kalır?”⁴⁶

Cumhuriyet öncesi dönemde Anadolu fikir hareketlerinin oluşmaya başladığı görülmektedir. Anadolu'nun keşfi, yüksek toprak kayıplarının yaşandığı Balkan Savaşları sonrası Osmanlı'da giderek artan içe dönme ve İttihatçıların milli iktisat inşa etme projeleri ile belirginleşmeye başlamıştır. Dönemin aydınlarında Anadolu'ya yönelişle birlikte gerçek sorunlar ve çözüm yolları matbuatta gündem oluşturmaya başlamıştır.⁴⁷ Milli iktisat anlayışının toplumsal kalkınmanın sağlanmasındaki zaruretine inanan yazarın İzmir'de bile Müslümanların ticaret işlerinde çöküşe geçtiğini duyunca ümidi kırılır.⁴⁸ Marsilya'dan Paris'e tren yolculuğu sırasında tarımsal alanları gıpta ederek gözlemleyen yazar, hayranlığını gizleyemez:

“Bu mevâki'-i latîfeye bakmakla doyamıyor idim. Doyulacak, usanılacak menâzır değil ki. İnsanın baktıkça bakacağı geliyor. Bir karış toprak göremedim ki hâiz olduğu kabiliyetten sâhibini müstefîd etmesin, bir kabza toprakta zerre kadar bir cevher yok idi ki ya üzerine ekilen bir tohumun, yahud dikilen bir ağacın tenbiyesine, terbiyesine hizmet etmesin. El-hâsıl toprağın her cüz'ü sâhibinin harâcüzârı idi.”⁴⁹

Dönemin İslamcılarında bir taraftan Müslüman toplumlara has olması beklenen çalışma, azim, gayret, ilim, sanat gibi medeni hayatın temellerini oluşturan unsurlara sahip kalkınmış Avrupa ile diğer taraftan İslam ve Türk düşmanlığını politika haline getirmiş ve dünyayı sömürgeleştiren “Tek dişi kalmış bir canavar” olarak görülen Avrupa tasavvuru arasında sıkışmışlık göze çarpmaktadır. Ferit Kam'ın seyahatinde insan kaynağı ve değerler ölçeğinde Müslüman toplumların üstünlüğüne vurgu yapılırken aynı zamanda bunların atıl kaldığından dolayı kullanılmadığı eleştirisi de vardır. Tanzimat sonrası Batılılaşma anlayışı taklitçi ve usulsüz bir yol izlenerek yapıldığından başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Avrupa medeniyetinin ürettiklerinin benzerini burada yapmaya kalkışmak da faydasızdır. Yazar, terakkinin arkasındaki insan unsuruna dikkat çekmekte ve bunu harekete geçirmenin elzem olduğunu düşünmektedir. Avrupa'nın ziraate, üretime ve çalışmaya verdiği önemle kalkındığını ifade eden yazara göre bu sebeple Anadolu'da tarıma ve insanın eğitimine yatırım yapılması gereklidir. Kam'a göre yalnızca Avrupa'nın kültür kurumlarını taklit eden bir Batılılaşma anlayışıyla memleketin ilerlemesi mümkün değildir.

“Eğer biz bu âsâr-ı medeniyeyi vehleten memleketimizde vücuda getirmek cihetini iltizam edersek işin tersi tarafından başlamış oluruz. Bir insanın resmini yapmak için evvelâ başından başlanır, ayaklarından değil. Bu mefâhirin bu meâsirin kâffesi topraktan çıkmıştır. Biz de her şeyden evvel toprağımıza sarılmalıyız. Memleketimizin çiftçi memleketi olduğu halde devr-i hilkatten beri saban yüzü görmemiş yerlerimiz var. Yapılacak şey toprağımızı işlemek, ondaki hazâin-i kâmineyi elde etmektir. Ahalimiz memlekette aç kalıp böyle peyderpey Amerika'ya hicret eder. Yahut sefaletten helak olursa farz-ı muhal olarak İstanbul'u da Paris gibi yapsak

⁴⁶ Kam, “İstanbul-Marsilya”, 325.

⁴⁷ *Tanin* Gazetesinin Anadolu'ya gönderdiği muhabiri Ahmet Şerif'in 1909-1913 yılları arasında *Tanin*'de yayınlanan gezi yazıları Anadolu'nun ekonomik, idari, sosyal ve imar bakımından sefaletini gözler önüne sermektedir. bk. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).

⁴⁸ Kam, “İstanbul-Marsilya”, 325.

⁴⁹ Kam, “Marsilya Paris”, 371.

yine netice-i mesâimiz hüsrandan ibaret kalır. Biz Anadolu'ya, Anadolu'nun hücre köşelerine bakmalıyız. Ziraatimizi, ticaretimizi, sanayi-i dahaliyemizi ileri götürecektir esbâb ve vesâitin istikmaline çalışmalıyız. Yoksa buradaki hipodromun nazirini vücuda getirmeğe, operanın aynını yapmaya kalkışır, saadet-i hali, feyz-i istikbali bu gibi şeylerde ararsak vay bizim halimize! Medeniyetin zevke, safâya ait olan cihetleri bizim için suret-i katiyede haram olmak lazım gelir. Daima ciddiyâtını taklide özenmeliyiz. Avrupalılar gibi, bizim zevke, safaya hakkımız yoktur. Onlar çalışmışlar, terakki etmişler. Şimdi sa'yularının her cihetinden istifade ediyorlar. "kel başa şimşir kaşık" yakışmaz."⁵⁰

Aydınlar tarafından Anadolu'nun eğitim, ulaşım, sağlık ve zirai meselelerinin dile getirilmeye başlandığı, II. Meşrutiyet döneminde halka yönelik ülküsü görülmeye başlar. Bu bağlamda söz konusu dönemin Cumhuriyet'e fikrî bir hazırlık aşaması oluşturduğu söylenebilir. Ferit Kam, halkın eğitilmesi, çalışma sevgisi ve disiplininin kazandırılmasının öncelik arz ettiğini, diğer hususların ise kendiliğinden hallolacağını düşünmektedir. Tipik ve uyumlu bir İslamcı olarak yazarın düşüncelerinin Cumhuriyet modernleşmesi anlayışı ile paralel olduğu söylenebilir.

"Dört kişinin temeddünü tereffühü bir memleketi mesud etmez. Ahalimize iş bulalım, toprağımızı işletelim, halkı intizama alıstralım, herkese lezzet-i sa'yı tattıralım, semere-i mesâisini iktifat ettirelim; ötekilerin hepsi kendi kendine hâsıl olur. El-yevm fikirlerde o cevelâna istidad yok iken bazı fûruu taklide kalkışmamız tekemmül etmemiş cenine körükle nefh-i ruh etmeğe benzer. Vücut tekemmül ederse kendi kendine gelir. Zira Feyyaz'da buhl yoktur; ancak mahalde kabiliyet şarttır."⁵¹

Avrupa'daki kalkınmanın merkezine üretim ve ekonomik gücü yerleştiren yazarın Batılılaşma algısının, döneminin aşırı Batılılaşmacı aydınları hariç, diğer fikir akımı aydınlarından pek farklı olmadığını söyleyebiliriz. Ferit Kam, tarım, imar, çalışma ve üretim olmadan Osmanlı-Türk toplumunun terakkisini mümkün görmez. İslam'ın emrettiği ilke ve hasletleri gündelik ve toplumsal yaşamda hâkim kılarak, yeniden bir kalkınmanın sağlanabileceğini düşünmektedir.

2.3. Avrupa'da Terakkinin Sosyal, Kültürel ve Eğitim Yönleri

Osmanlı modernleşmesinin zamanla Batılılaşmaya doğru dönüşümü II. Meşrutiyet döneminin fikir akımlarının Batı algılarında kendini göstermektedir. Ziya Paşa'nın Avrupa'daki kâşâneler ile İslam dünyasında gördüğü virâneler karşılaştırmasını içeren ve çokça zikredilen söz konusu beyti⁵², Türk modernleşmesinde geri kalmış Doğu-kalkınmış Batı dikotomisi tartışmalarını özetlemektedir.

Avrupa'nın bilimsel alanda gösterdiği gelişime ve teknik ilerlemesine duyulan hayranlık dönemin bütün düşünce akımlarında olduğu gibi İslamcılarda da göze çarpmaktadır.⁵³ 1913 yılında dönemin öncü aydınlarından Ferit Kam'ın Avrupa gözlemlerinde yine yakın ifadeler ve izlenimler bulunmaktadır. Yazar, Avrupa şehir ve kırsalının imarına, hayvanat bahçelerinden müzelere, kütüphane ve okullara hayranlığını açıkça ifade eder.

Eğitim her yerde sokakta, müzede, hayvanat bahçesinde devam etmektedir. Şehirlerin imar ve düzeni Avrupa'nın öne çıkan hususiyetlerinin başında zikredilmektedir. Müze, kütüphane ve hayvanat bahçeleri Avrupa şehirlerinin kültürel seviyesi ve gelişmişliğinin göstergesi olarak sunulur. Yazar, Avrupa'nın Osmanlı düşmanlığı/hoşnutsuzluğuna rağmen Avrupa medeniyetinin unsurlarına hayranlığını ve gündelik hayatta kendisine sıcaklık ve ilgi gösteren Batı'nın insanına övgüyü açık şekilde söyler. Avrupa mektuplarında iki Avrupa ayrımı göze çarpmakta fakat bunların nasıl uzlaştırılacağına dair çözümlere değinilmez.

⁵⁰ Kam, "Marsilya Paris", 374.

⁵¹ Kam, "Marsilya Paris", 373-374.

⁵² Vasfi Mahir Kocatürk, *Ziya Paşa'nın Şiirleri*, (Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1967), 66.

⁵³ İsmail Kara, "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri Üzerine Birkaç Not", *İslamiyat Dergisi*, 4/4 (Ekim-Aralık 2001), 51.

“Çok nâzik, çok terbiyeli bir genç idi. Bana çok hürmet etti. Hürmete istihkâkımdan değil, fakat Avrupalıların terbiyeleri iktizâsından olmalı ki nereye gittim ise hürmetten, muhabbetten, muâvenetten başka bir şey görmedim.”⁵⁴ (...)“Onların hakkında doğru yanlış ne biliyorsak yeni öğrenmedik, bildiğimizi öteden beri biliyor idik. Müşahadatımız bu babdaki malumatımızı ne tezyid etti, ne de tenkis.”⁵⁵

Ferit Kam'ın Avrupa gözlemlerinde, düzenli, temiz ve bakımlı şehirlere dikkat çekilirken bizim şehirlerde aynı temizlik ve bakımın olmadığından şikâyet edilmektedir. Dinî ve insani gerekçelere uygun şekilde şehir yaşamının temiz ve düzenli olması gerekir. Mektuplarında yazar, Avrupa'da medeni şartların İslam'ın belirlediği hedeflere mutabık olduğunu çeşitli konu ve örnekler üzerinden ifade etmektedir.⁵⁶

Modern şehir hayatının hızını “Paris denildi mi bir gürültü, bir hareket” diyerek özetleyen⁵⁷ yazar, öte yandan Avrupa'da kadınların çalışma hayatında aktif olduğunu olumlu bir dille ifade eder.⁵⁸ Paris'te ve diğer gördüğü Avrupa şehirlerinde sokakların temizliği ve düzenliliği dikkat çeken özelliktir. Kam, *Bizim Sokakları Tahattur* başlığı altında bizde evdeki her türlü çöpün sokağa atıldığından bahisle kamusal alan olarak sokağın temizliğini dinî temeller üzerinden anlatır. Bizim sokaklar ile Paris'in sokaklarının karşılaştırma yapılamayacak kadar birbirinden uzak olduğunu ifade etmektedir. İstanbul'daki sokakların dar olmasının geçmişte böyle yapıldığından dolayı şikâyet konusu edilemeyeceğini düşünen yazar, buna rağmen sokak temizliğine özen göstermediğimiz eleştirisini yapmaktan da geri durmaz. Yazar, sokakların temizliği konusunda İslam'ın emir ve tavsiyelerine dikkat çekerek, örtük şekilde toplumun din anlayışında yaşanan sorunlarına değinir.

“Sokak husûsunda afvedilemeyecek bir kusûrumuz varsa o da sokakların pisliği, murdârlığıdır. Libâsın eskiliği ayıp değildir. Fakat pisliği ayıptır. Bizde de sokakların darlığı değil, murdârlığı ayıp olmak lâzım gelir. Bizim memlekette herkesin öteden beri sokağa bir husûmeti vardır.(...) Hülâsa lisânımızda mezbele lafzı sokak kelimesinin mürâdifidir. Halbuki sokak mesâkinin tetimmesi, umûmun mülk-i müşterekidir. Herkes elinden geldiği kadar onun intizâmına, nezâfetine hizmet etmeli. Dîn-i celîl-i Muhammedî bu dakika-i medeniyeden bizi bin üç yüz sene evvel haberdâr ettiği halde biz tamâmıyla bunun aksini iltizâm eylemişiz. Şeriat; “İmânın a'lâ derecesi: Tevhîd; ednâ derecesi: Sokaklardan halka ezâ veren şeyleri kaldırmak, toplamaktır.” diyor.”⁵⁹ (...) “ba'dehu Bolonya ve Şanzelize caddelerinden avdet ettik. O bulvarlar hakikaten hıyabân-ı İrem.(...) Bunlara sokak demeğe insanın ağzı varmıyor. Adeta hepsi bir umumi salon.”⁶⁰ “Şehrin her tarafını dolaştım. Sokaklar, şehir gayet temiz ve dilnişin idi. Artık gayri ihtiyari “işte bir insan memleketi” dedim. (...)Hakikaten herifler dünyâlarını cennet hâline koymuşlar. Şu da nâkîstir, yahud lâzımdır dedirecek bir şey bırakmamışlar.”⁶¹

Ferit Kam, Avrupa medeniyetinin geçmişi günümüzde yaşadığını ve bu sayede sosyal bir öğrenme ortamı sağladığını ifade etmektedir. Hatta buraları “Nebâtât bahçesi kitapsız bir dersane”⁶² diye tanımlayarak doğal okullar olarak görür. Bolonya'daki hayvanat bahçesinde çocukların eğlencesini görüp gıpta ederken bizdeki çocukların mahrumiyet ve şiddetle eğitildiklerinden yakınmaktadır.

“Hayvânât bahçesinde âşinâ çehrelerden bir deve var idi. Çocuklar üstüne teker teker binmekte ve bahçeyi dolaşmakta idi. Büyüklerden ziyâde çocukların eğlencesine gıpta ettim. Sonra da bizim çocuklara acıdım. Zavallılar evden mektebe, mektepten eve, evde dayak, mektepte kötek. Ya sokak kapısının önünde koşmaca oynamak, yahud civâr vîrânelerin birinde topraklarda yuvarlanmak.”⁶³

⁵⁴ Ferit Kam, “İsviçre'nin Letafeti, Umran ve Terakkisi” *Sebîlürreşâd*, 10/260, (22 Ağustos 1329), 418.

⁵⁵ Ferit Kam, “Avrupa Mektupları 5”, 24.

⁵⁶ Kam, “Marsilya Paris”, 373.

⁵⁷ Kam, “Marsilya Paris”, 372.

⁵⁸ Kam, “İsviçre'nin Letafeti, Umran ve Terakkisi”, 418.

⁵⁹ Kam, “Marsilya Paris”, 373.

⁶⁰ Kam, “Marsilya Paris”, 373.

⁶¹ Kam, “Paris, Cenevre, Evian, Montreux, Lausanne”, 390-391.

⁶² Kam, “Marsilya Paris”, 372.

⁶³ Kam, “Marsilya Paris”, 372.

Değişimin getirdiği birtakım yeniliklerin kısa vadede görülen cazibesi uzun zaman içinde bütünüyle toplumsal yapıda ve günlük yaşamda derin etkiler oluşturmaktadır. Teknik bir Batılılaşmanın problemlerinden biri de tekniğin içinden çıktığı sosyo-kültürel yapıdan tamamen bağımsız kalamadığıdır. Dolayısıyla Ferit Kam'ın Avrupa gözlemlerinde teknik-kültür ayrımının yüzeysel değerlendirildiğini söyleyebiliriz.

“Medeniyet hayatı denilen dağdaya alışamadığımdan mıdır nedendir bilmem, Paris'ten, Paris'in o velvele-i tenâhî-nâ-pezirinden bir türlü hoşlanamadım. (...) Paris öyle bir memleket ki kimsenin kimseden haberi yok. Oradaki insanlar cesm bir makinanın ecza-yı muhtelifisi gibi daima müteharrik. Bana öyle geliyor ki faaliyet-i medeniye denilen o seyl-i azîmin sevk-i çuşa çuşuna kapılan kafaların birinde bir dakika kendi alemine çekilip hayatın hal-i sükunundan, zevk-i masumanesinden istifade edecek kabiliyet kalmamış. Onların nevmi, yakazası, sukunu, hareketi bence takdir-i mahiyeti mümkün olmayan bir hâlet-i diğer! İşte ben Paris'i böyle gördüm, böyle buldum.”⁶⁴

Öte yandan din-terakki tartışmaları bağlamında Ferit Kam, Müslümanların kaderci anlayışları yüzünden geri kaldıkları iddialarına Hıristiyanlıkta dinde reform gerçekleştiren Martin Luther'in kader anlayışı eleştirisi üzerinden karşılık vermektedir. Kam, bizdeki birtakım aydınların Luther'in insan hürriyet ve iradesini kabul etmeyen kader anlayışına sahip bir ilahiyatçı olduğunu bilmediklerini dolayısıyla İslam'ın kader anlayışının geri kalmamıza sebep olduğu iddialarının tümüyle haksızlığını vurgular.⁶⁵ Bununla birlikte yazar Batı'nın kalkınmasında dinsel öğelerin olumlu ya da olumsuz bir etkisinden de bahsetmez. Ancak Osmanlı toplumunda yaygın aksaklık ve sorunların kaynağında yanlış telakki ve din anlayışları olduğunu iddia eder.⁶⁶

Avrupa'da eğitimin fevkalade üstün ve yaygın olduğunu İsviçre gezisi sırasında belirten yazar, Üniversite ziyaretinde her yönden gerçek bir Darülfünun gördüğünü dile getirmektedir.⁶⁷ Avrupa'da kütüphanelere verilen önemi binaların ihtişamı ve zengin kitaplıkları ile gözlemleyen yazar⁶⁸ aynı şekilde en eski Türklere ait eserlerin sergilendiği müzelerden⁶⁹ ve tarihe verilen önemden övgüyle bahseder.⁷⁰

Marsilya'da bir Fransızın İstanbul'da en çok Eyüp'ü sevdiğini çünkü oranın hakiki Doğu olduğunu söylemesi yazarın modernleşmeye bakışını temellendirmektedir. Bu bağlamda onun Batılılaşma tasavvurunda bizim değişmez niteliğimiz olan İslami kimlikle uyumlu bir yenileşme mecburiyeti vardır.

“Biz Şark'ın mahsûsâtını muhafaza etmeliyiz. Yenilik göstereceğiz, Avrupa'ya benzeyeceğiz diye bir takım mefâhir-i milliyetimizi nâ-bûd etmemeliyiz. Hatta gösterdiğimiz yenilikte bile daima bu kaydı nazar-ı dikkatten dür tutmamalıyız.”⁷¹

Ferit Kam, başka ülkelere seyahat ederek yeni bilgiler öğrenmeyi bir ilim hatta ilimlerin en faydalısı olarak telakki eder. Buradan hareketle milletlerin kendi değer, inanç ve kültürlerine sadakatle nasıl yükseldiklerini Çin ve Japonya örnekleri ile izah etmektedir.⁷² Milletler kendi öz kimliklerini dinî ve milli unsurlarına sahip çıkarak muhafaza ederler.⁷³ Teknik bir modernleşmeye taraftar olduğu anlaşılan Kam'a göre millet olarak bizler kendi kimliğimizi muhafaza ederek yani Müslüman kalarak Batı'nın örnek aldığı kalkınmayı gerçekleştirmemiz gereklidir.

⁶⁴ Kam, “Paris, Cenevre, Evian, Montreux, Lausanne”, 390-391.

⁶⁵ Bolay, *Ferit Kam*, 141.

⁶⁶ Kam, “Marsilya Paris”, 373. Kam, “Avrupa'ya Aid Sözlerden”, *Sebilürreşâd* 11/275, (5 Kânunievvel 1329), 233.

⁶⁷ Kam, “İsviçre'nin Letafeti, Umran ve Terakkisi”, 417.

⁶⁸ Kam, “Avrupa'ya Aid Sözlerden”, 166.

⁶⁹ Kam, “Avrupa'ya Aid Sözlerden”, 233.

⁷⁰ Ferit Kam, “Avrupa'ya Aid Sözlerden”, *Sebilürreşâd* 11/274, (28 Teşrinisani 1329), 216.

⁷¹ Kam, “İsviçre'nin Letafeti, Umran ve Terakkisi”, 417.

⁷² Kam, “Hakikati Görelim”, 89.

⁷³ Kam, “Hakikati Görelim”, 91.

"Hüviyet-i milliyesine sâhib olmayan bir millet de er geç zevâle mahkûm olur. Eğer biz bir millet, bir müstakil hüviyet olmak üzere yaşamak istiyor isek garbın mümesseli değil, mümessili olmalıyız! Garbın kâffe-i meâsirini yoluyla iktibâs ederek memleketimizi müstaid olduğu terakkîye îsâle çalışmalıyız. Fakat şarklı olduğumuzu da aslâ hâtırdan çıkarmamalıyız. Mahsûsât-ı milliyemizi istihcân değil, bil-aks istihsân etmeliyiz. Memleketimize "bonjur"dan ziyâde amele gömleği lâzım olduğunu bilmeliyiz. Gümrüklerimizden piyanodan ziyâde âlât-ı zirâiyye ve sînâiyye geçmesini temennî etmeliyiz."⁷⁴

II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının Tanzimat sonrası Batılılaşmaya dair eleştirileri ve değerlendirmeleri matbuatta yer almıştır. Makalenin ilk bölümlerinde bahsedilen İslamcıların aşırı ve taklitçi Batılılaşmaya karşı eleştirileri benzer biçimde Ferit Kam'ın Avrupa Mektupları'nda da görülmektedir. Yazar, yanlış Batılılaşma olarak telakki ettiği Türk modernleşme anlayışını taklitçilik ve kültürel unsurları öne çıkardığı gerekçesiyle eleştirmektedir. Yazar, tarıma, toprağa yönelmek ve insanımızı eğitim yolu ile geliştirmek suretiyle terakkinin mümkün olduğunu belirtir.

SONUÇ

Ferit Kam kendi kendini yetiştirmiş entelektüel birikimi yüksek, İslam ve doğu kültürüne vakıf bir aydındır. Cumhuriyet öncesi dönemde fikir dünyasını İslamcılığın yayın organı olan *Sebîlürreşâd* dergisinde yazdığı yazılarda ortaya koyan Kam, aynı dergi tarafından 1913 yılının Haziran ile Aralık ayları arasında Avrupa'ya yerinde gözlem amacıyla geziye gönderilmiştir. Avrupa'nın çeşitli ülke ve şehirlerini gezen Kam, sıcağı sıcağına doğrudan gözlemlerini *Sebîlürreşâd* dergisine gönderdiği mektuplarla aktarmıştır. Bu gezi öncesi Avrupa ile teması yalnızca okuduğu Batı düşüncesinin eserleri aracılığıyla gerçekleşen yazarın gözlemleri sosyolojik açıdan önem taşımaktadır. Felsefe, dil ve edebiyat alanlarında çalışmaları olan Ferit Kam'ın gözlemlerini ihtiva eden *Avrupa Mektupları*'nda Batılılaşma düşüncesi ve eleştirileri yer almaktadır. Her ne kadar uzun, detaylı ve karşılaştırma yapan yazılar olmamasına rağmen, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş dönemi İslamcı aydınlarının bir örneği olarak Kam ılımlı bir modernleşme anlayışına sahiptir. .

Batı'nın teknik anlamda gelişmişliğini yerinde gözlemleyen Kam'ın Osmanlı toplumunun terakki edebilmesinin reçetelerini de yazdığı mektupların satır aralarında görülmektedir. Öncelikle Avrupa medeniyetinin terakkisini bir bütün olarak değerlendiren yazar, üretimde öncelikle tarımın geliştirilmesine salık vermektedir. Kam, Batının kültürel kurumlarının örnek alınması buna karşılık zirai ve teknik gelişmişliğinin ve çalışma disiplinlerinin alınmamasını yanlış bir Batılılaşma politikası olduğu için eleştirmektedir. Medeniyetten kaçma ve uzaklaşmanın Müslümanları helak uçurumuna yaklaştırdığını iddia eden Kam'a göre, tek çıkar yol ilerlemiş milletlerin yolunu takip etmektir.⁷⁵ Bilhassa şehirlerin düzeni, temizliği, sokakların genişliği ve aydınlatmasına hayran kalan yazar, daha önce Avrupa'ya çeşitli amaçlarla giden seyyahların gözlemlerine mutabık şekilde şehircilik, eğitim, sanat, çalışma gibi alanlarda Avrupa'nın üstünlüğünü kabul etmiş görünmektedir. Mektuplarında yazar, Avrupa'da gördüğü kalkınma unsurlarını genellikle Türkiye ile mukayese ederek, temel eksikleri ve yapılması gerekenleri vurgulayarak anlatmaktadır.

Japonya örneğinin bize Batılılaşmada bir yol haritası olduğunu düşünen Ferit Kam, milli kimliğin muhafaza edilerek güçlendirilmesi gerektiğini aksi takdirde o milletin yok olmaya mahkûm olacağını belirtmektedir.. Bu bağlamda yazarın dönemin İslamcı aydınlarınca da kabul gören teknik bir modernleşmeye taraftar olduğu anlaşılmaktadır. Geçmişte Müslümanların dini ve dünya işlerini daha iyi anladıklarını, Fatih Sultan Mehmet'in tarihi eserlere verdiği önemden bahisle belirtmektedir. Diğer taraftan Kam'ın yazılarında Avrupa'nın siyasi, dini ve sosyokültürel yapısının değişim ve kalkınmayı nasıl etkilediğine dair analizler görülmez. Muhtemelen bunun arkasında Avrupa ile açılan makası kapatma telaşının hızlı ve pragmatik çare üretmeye zorlaması yer almaktadır. Bu bağlamda İslamcı bir

⁷⁴ Ferit Kam, "Hüviyet-i Milliyet" *Sebîlürreşâd* 8/197, (31 Mayıs 1328), 278.

⁷⁵ Ferid Kam, "İslam Beyninde Tearüf ve Tehabb", *Sırat-ı müstakim*, 3/58, (14 Ekim 1909), 82.

aydın olarak Ferit Kam'ın Batı algısı ve modernleşme anlayışı, paradoksal sorunlar içermektedir. Yazar, Avrupa'daki terakkinin sonuçlarına odaklanırken, kökenlerine ilişkin analizlere pek değinmemektedir. Aynı şekilde Almanların çalışma ahlakının örnek alınmasına vurgu yaparken, dinsel, siyasi ve kültürel bağlamına da değinmez.

Ferit Kam'ın modernleşme anlayışı Batı'nın çalışma, gayret, disiplin ve düzen gibi modern hayatın gerekli kıldığı çalışma ahlakının yeniden kazanılması merkezinde çerçevelenmektedir. Ferit Kam'ın modernleşme düşüncesi mensubu olduğu İslamcılık akımının paralelinde gelişmesine rağmen onlara göre daha ılımlı bir Batılılaşma yaklaşımı bulunmaktadır. Kam'da mutlak reddiyecilik veya kökten bir kabul anlayışının dışında seçici, titiz ve rasyonel şekilde Batı'nın ele alınması görüşü hâkimdir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

- Akgül, Mehmet. *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi Kitapevi, 1999.
- Asiltürk, Baki. *Türk Edebiyatında Avrupa Seyahatleri (1839-1923)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY, 2008.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Ferit Kam*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Ömer Ferit Kam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/272-273. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Çağan, Kenan. "Son Dönem Osmanlı Siyasetinde İslamcılık ve Batılılaşma". *Tezkire* 45 (Ekim/Aralık 2006), 34-61.
- Çakmak, Nursel. "İki Berlin Hatırası Örneği Üzerinden Avrupa'dan Osmanlı'ya Rol Model Olarak Almanya". *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/2020, (Temmuz 2020), 185-200.
- Ceyhan, Semih. "Mahfil Dergi'sinden: Misak Ayeti Bağlamında Ömer Ferit Kam'ın Leibniz Monadolojisi Algısı". *sabahulkesi.com*. Erişim, 1 Haziran 2022. <https://www.sabahulkesi.com/2019/12/19/mahfil-dergisinden-misak-ayeti-baglaminda-oemer-ferit-kamin-leibniz-monadolojisi-algisi/>
- Efe, Adem. *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcılar ve Modernleşme (1908'den 1924'e)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Efe, Adem. "Sebilürreşad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/251-253. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, haz. Mustafa Özsarı Ankara: Ötüken Yayınları, 2014.
- Hanioglu, M. Şükrü. "Batılılaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/148-152 Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Kam, Ferit. *Avrupa Mektupları*, haz. Nergiz Yılmaz İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.
- Kam, Ferit. *Avrupa Mektupları*, haz. Suat Ak İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021.
- Kam, Ferit. "Hakikati Görelim". *Sebilürreşad*, 17/427-428 (10 Temmuz 1335), 89-91.

- Kam, Ferit. "İslam Beyninde Te'arüf ve Tehabb". *Sırât-ı müstakîm* 3/58, (1 Teşrinievvel 1325), 81-84.
- Kam, Ferit. "İstanbul-Marsilya", *Sebilürreşâd*, 10/254 (11 Temmuz 1329), 323-327.
- Kam, Ferit. "Marsilya Paris", *Sebilürreşâd*, 10/257 (1 Ağustos 1329), 371-374.
- Kam, Ferit. "Paris, Cenevre, Evian, Montreux, Lausanne", *Sebilürreşâd*, 10/258 (8 Ağustos 1329), 390-392.
- Kam, Ferit. "İsviçre'nin Letafeti, Umran ve Terakkisi" *Sebilürreşâd*, 10/260 (22 Ağustos 1329), 416-418.
- Kam, Ferit. "Avrupa Mektupları 5". *Sebilürreşâd*, 11/262 (5 Eylül 1329), 23-25.
- Kam, Ferit. "Avrupa'ya Aid Sözlerden". *Sebilürreşâd*, 11/274 (28 Teşrinisani 1329), 215-217.
- Kam, Ferit. "Avrupa'ya Aid Sözlerden". *Sebilürreşâd*, 11/275 (5 Kânûnievvel 1329), 231-233.
- Kam, Ferit. "Avrupa'ya Aid Sözlerden". *Sebilürreşâd*, 11/277 (19 Kânûnievvel 1329), 266-267.
- Kam, Ferit. "Hüviyet-i Milliye" *Sebilürreşâd* 8/197 (31 Mayıs 1328), 276-278.
- "Sebilürreşâd'ın Azîm ve Mühim Bir Teşebbüsü: Avrupa'da Tetebbuât, Avrupa Ulemâ ve Felâsıfesiyle Te'sîs-i Muârefe" *Sebilürreşâd*, 10/252 (27 Haziran 1329), 286-287.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II.* haz. İsmail Kara İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Kara, İsmail. "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri Üzerine Birkaç Not". *İslamiyat Dergisi* 4/4 (Ekim-Aralık 2001), 37-53.
- Kara, İsmail. "İslam ve Pozitivizm". *Bilgi, Bilim ve İslam (I-II)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, 175-181.
- Kara, İsmail. "İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi Hem Batılılaşım Hem De Müslüman Kalalım" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Cumhuriyet'in Birikimi.* ed.Tanıl Bora-Murat Gültekingil. 1/234-264. İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Basım, 2009.
- Kocatürk, Vasfi Mahir. *Ziya Paşa'nın Şiirleri.* Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1967.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Profesör Ferit Kam Hayatı ve Eserleri.* İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1946.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi.* İstanbul: İletişim Yayınları. 10. Basım, 2002.
- Özcan, Azmi. "İslamcılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 23/62-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özkan, Kenan. "Türk Modernleşmesinde Pozitivizmin Bilim Algısı". *Belgi* 7/1 (2014),923-951.
- Şerif, Ahmet. *Anadolu'da Tanin.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Taş, Kemaleddin. "Tanzimat ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2002), 87-94.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Cereyanı.* İstanbul: Baha Matbaası, 1962.
- Türköne, Mümtaz'er. *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu.* İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011.
- Uçar, Ramazan. "Abdullah Cevdet'in Batı Medeniyeti ve Batılılaşma Anlayışı". *Toplum Bilimleri Dergisi* 5/10 (Temmuz Aralık 2011), 7-30.